

PODER, RELIGIÓ I TERRITORI

Una nova mirada als orígens
del monacat al Ripollès
(segles IX-X)

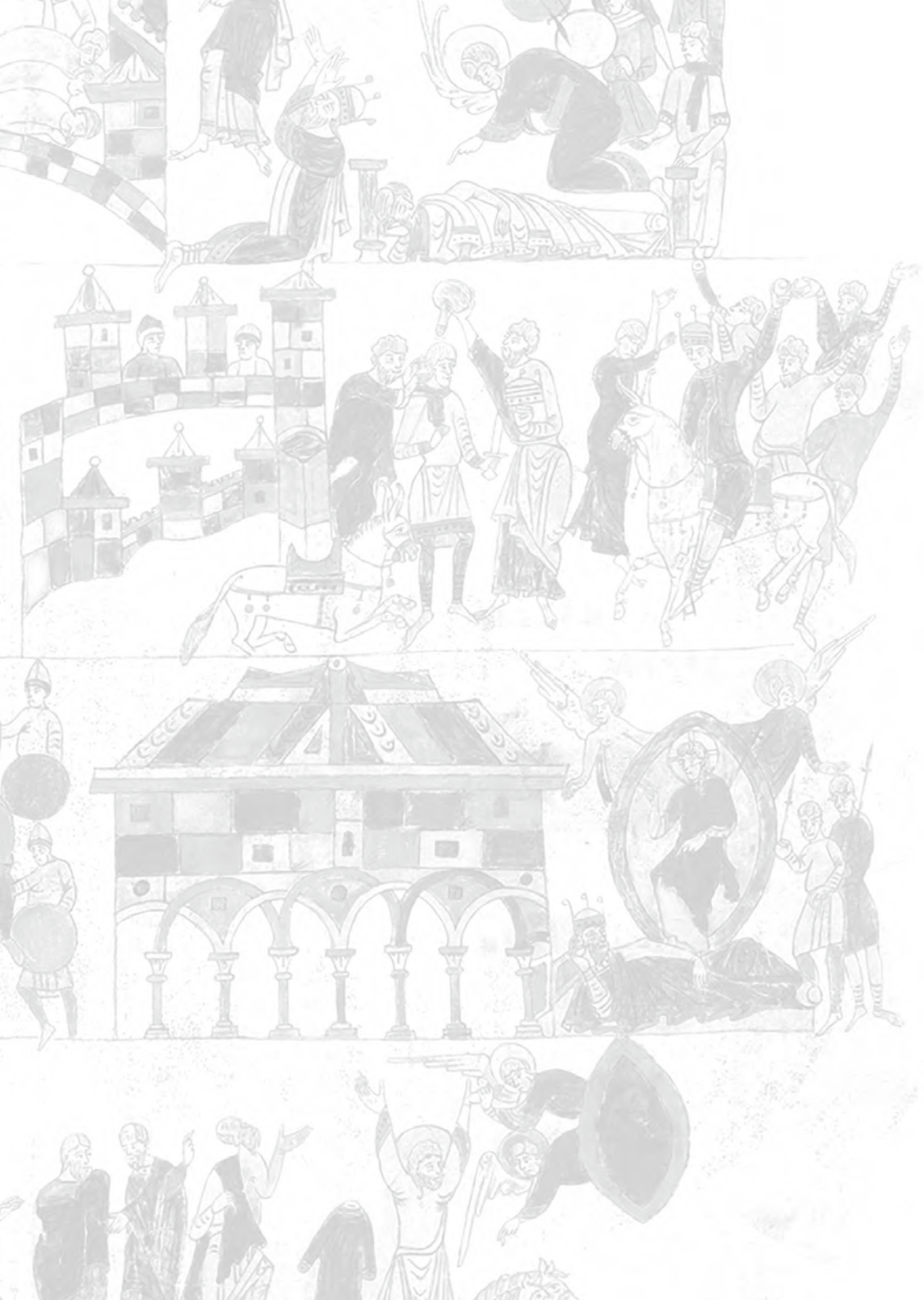
Xavier Costa Badia

MVNERA

UBe

PODER, RELIGIÓ I TERRITORI

PODER, RELIGIÓ I TERRITORI

Una nova mirada als orígens
del monacat al Ripollès
(segles IX-X)

Xavier Costa Badia

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

MVNERA

*A la Míriam, per haver compartit
amb mi el seu amor pel Ripollès.*

Sumari

CAPÍTOL 1. Introducció	II
Base teòrica i metodològica	13
Fonts d'informació	15
Marc geogràfic	21
 CAPÍTOL 2. El projecte polític de Guifré el Pelós i la fundació dels monestirs de Ripoll i Sant Joan (c. 879 – c. 897)	 25
El Ripollès al segle IX, de vall oblidada a centre de la geopolítica comtal	 25
El paisatge previ a la reorganització	30
La fundació dels monestirs de Ripoll i Sant Joan, una iniciativa comtal.....	35
La dotació inicial i l'origen dels dominis monàstics, una mostra de diàleg entre interessos econòmics i polítics	45
 CAPÍTOL 3. Els hereus de Guifré el Pelós i la consolidació del monacat ripollès (c. 897 – c. 942)	 55
La mort de Guifré el Pelós i la redefinició d'aliances.....	55
L'expansió territorial dels monestirs ripollesos a principis del segle X (c. 900 – c. 942)	60
 CAPÍTOL 4. El trencament de la pau entre els descendents de Guifré el Pelós i els seus efectes sobre el monacat ripollès (c. 942 – c. 949) ...	 79
Les lluites en el si del Casal de Barcelona i el trencament de la fràgil estabilitat ripollesa.....	79

Sant Pere de Camprodon, un monestir nascut del conflicte.....	83
Els efectes de les disputes comtals sobre Ripoll i Sant Joan, dues situacions diametralment oposades	87
CAPÍTOL 5. El monacat ripollès i els nets de Guifré el Pelós (c. 949 – c. 1000) entre el triomf de Ripoll i la desaparició de Sant Joan	
	91
Santa Maria de Ripoll, l'últim bastió de la unitat familiar comtal .	92
Sant Pere de Camprodon, un monestir dels comtes de Besalú	100
Sant Joan de les Abadesses, un monestir en disputa	107
EPÍLEG. L'expulsió de les monges de Sant Joan, entre la moral i la política	
	117
La butlla «Cuperemus quidem» i les denúncies d'immoralitat	117
La decisió de Bernat Tallaferro, una relectura des de la geopolítica comtal	127
Les conseqüències dels fets del 1017, alguns dubtes per resoldre ..	138
Valoració final	142
Bibliografia	145
Fonts primàries editades (abreviatures)	145
Fonts secundàries.....	146
Annex.....	157

Capítol 1

Introducció

El Ripollès, amb els seus cims pedregosos i les seves valls verdes, es presenta com un territori de profunds contrastos que, darrere l'aparença d'un paratge natural gairebé verge, amaga una història tan extensa i complexa com sorprenentment quotidiana. Qui té el privilegi de viure-hi o visitar-lo s'adona que el passat medieval, i podríem concretar encara més parlant del passat monàstic medieval, impregna totalment el paisatge i l'imaginari popular dels seus habitants. Bona prova d'això són els monestirs de Ripoll, Sant Joan i Camprodon, que es resisteixen a perdre la seva centralitat simbòlica en les poblacions respectives, però també l'omnipresència que personalitats tan llunyanes com els comtes Guifré i Guinedell, l'abadessa Emma, l'abat Oliba o el comte Bernat Tallaferro tenen en el dia a dia ripollès.

Tanmateix, la quotidianitat d'aquestes institucions i d'aquests personatges tan lligats al fet monàstic no sempre es tradueix en un bon coneixement històric de tots ells, menys encara després que els lletraferits del segle XIX, imbuïts dels ideals romàntics que proliferaven arreu d'Europa, els fessin protagonistes d'històries i llegendes més pensades per satisfer les necessitats d'aquella centúria que no pas per reconstruir la realitat passada. Tant és així que, avui en dia, segueixen sense tenir una resposta clara moltes preguntes respecte als orígens del monacat al Ripollès, algunes tan bàsiques com per què es fundaren tres monestirs en un espai tan reduït, quins interessos tenien els seus promotors, quin impacte tingué el seu establiment sobre el territori circumdant o per què van seguir una evolució tan dispar.

Això no vol dir que, al llarg de les darreres dècades, no s'hagi avançat en el coneixement del monacat ripollès. Res més lluny de la realitat,

els estudis s'han anat succeint de manera periòdica i, avui en dia, com veurem en els capítols següents, comptem amb valuosíssims treballs per conèixer la història particular de Santa Maria de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses i Sant Pere de Camprodon, els tres grans monestirs de la comarca. Ara bé, se segueix trobant a faltar una aproximació de conjunt al fet monàstic al Ripollès que analitzi les dinàmiques compartides i les divergències més notòries entre els tres cenobis que s'hi establiren per tal de plantejar noves hipòtesis, qüestionar idees preconcebudes i, en definitiva, contribuir a comprendre un fenomen i un període històric que ens segueix plantejant més dubtes que no pas certeses.

Afrontar l'estudi del monacat ripollès des d'una perspectiva de conjunt i donar resposta a aquesta mancança és l'objectiu principal del llibre que el lector té a les mans, concebut originalment com a part d'una tesi doctoral més extensa titulada *Paisatges monàstics. El monacat altmedieval als comtats catalans (segles IX-X)*. Ara bé, aquest no vol ser només un llibre sobre monestirs, sinó també sobre poder i territori, motiu pel qual para especial atenció al paper que aquestes institucions tan polifacètiques van tenir en l'estructuració social, política, econòmica i religiosa del Ripollès al llarg de l'Alta Edat Mitjana. En aquesta mateixa línia, també vol analitzar amb detall les estretes relacions que existiren entre els monestirs altmedievals i el poder comtal, encarnat en terres ripolleses pel Casal de Barcelona, ja que són molt pocs els territoris on es veu amb tanta claredat la interacció i la dependència mútua entre ambdues institucions.

La seva motivació, per tant, no és reconstruir la història de cadascun dels cenobis que s'assentaren al Ripollès en època altmedieval, camp en què poc podria aportar de nou, sinó aprofundir en qüestions més generals i alhora inexplorades que, sens dubte, ens permetran assolir una visió molt més completa del que representava un monestir en aquella cronologia i del paper que van tenir en la construcció d'uns comtats i d'un poder comtal que tot just començaven a fer les seves primeres passes.

BASE TEÒRICA I METODOLÒGICA

Un cop plantejats els objectius del llibre, abans d'entrar en el si de la qüestió, m'agradaria fer algunes precisions teòriques i metodològiques que permetin al lector comprendre el perquè d'aquesta aproximació tan particular al tema del monacat i, sobretot, la manera de treballar que s'amaga al darrere.

En aquest sentit, he de començar destacant que aquesta aportació se suma als nombrosos treballs que els darrers anys han promogut una aproximació al passat medieval des del paisatge. És a dir, parteix de la base que les diferents realitats pretèrites no constituïen elements aïllats que hom pot estudiar de manera separada, sinó que formaven part d'un geosistema complex en què tots els seus components, ja fossin d'origen natural o antròpic, estaven profundament interrelacionats i, per tant, no es poden abordar de manera aïllada sense limitar molt la nostra capacitat de comprensió. Això, en el cas del monacat, implica la ja comentada necessitat de centrar-se en el fet monàstic en general i no sobre els monestirs en particular. Al mateix temps, però, també obliga a anar molt més enllà en la contextualització del fenomen, car, a part de situar-lo en el seu context històric com és habitual, també cal parar atenció a la societat i al medi físic que l'acollí per tal de copsar correctament com totes aquestes realitats es relacionaren i condicionaren mútuament.¹

A efectes pràctics, això comporta alguns desafiaments importants, ja que les eines més habituals dels historiadors són molt eficaces per a

¹ En la definició d'aquesta particular manera d'estudiar el monacat medieval, el present llibre s'ha vist clarament influenciat pels projectes de recerca «Claustra. Atlas de espiritualidad femenina en los reinos peninsulares» (HAR2011-25127) i «Paisajes espirituales. Una aproximación espacial a las transformaciones de la religiosidad femenina medieval en los Reinos Peninsulares en la Edad Media (siglos XII-XVI)» (HAR2014-52198-P), sobretot per les seves innovadores aportacions conceptuals i metodològiques a l'estudi del tema (GARÍ et al. 2014; GARÍ et al. 2018).

l'estudi i la descripció de successos diacrònics que s'esdevenen l'un darrere l'altre, però presenten algunes mancances a l'hora de visualitzar i analitzar les intrincades relacions sincròniques que es donen en el si d'un geosistema complex. Per aquest motiu, cal buscar alternatives i, com s'adonarà el lector en les pàgines següents, un dels recursos que ho faciliten és l'ús de la cartografia històrica: els mapes. Ara bé, sense voler aprofundir gaire en qüestions metodològiques, per a les quals em remeto a la meua tesi doctoral (COSTA 2019d: 59-88), cal destacar que no es tracta de mapes convencionals, com tampoc ho és la manera com han estat generats ni l'ús que se'ls dona.

Normalment, en els estudis històrics, l'aparell cartogràfic que acompanya el text s'entén com un recurs auxiliar, elaborat amb posterioritat al procés d'escriptura, per fer més comprensibles les explicacions que s'hi contenen. En aquest cas, en canvi, els mapes inclosos en aquest treball, i molts altres que no s'han pogut publicar per manca d'espai, han estat concebuts com una eina que permet visualitzar les dades contingudes en les fonts primàries, interrogar-les, descobrir nous patrons i, sobre seu, bastir noves hipòtesis. No en va, són el producte d'haver buidat tota la informació que tenim sobre monestirs i propietats monàstiques altmedievals vinculades al Ripollès en un Sistema d'Informació Geogràfica, un tipus de programari informàtic que permet representar cartogràficament els registres inclosos en una base de dades i, des del mapa resultant, accedir als seus atributs per tal de fer-los preguntes. Per tant, malgrat la seva aparença un cop impresos, en un entorn digital, són recursos dinàmics que permeten integrar d'una manera excepcional les variables espai/temps i visualitzar amb claredat tant l'evolució temporal dels cenobis com la seva interrelació espacial amb l'entorn.

Així doncs, en aquest treball, els mapes han estat emprats com una vertadera font d'informació sobre la qual buscar patrons de comportament dels monestirs ripollesos i els poders polítics del seu entorn. Ara bé, com apuntà molt encertadament Ian N. Gregory (2010: 69), aquests

recursos són útils per mostrar què passà, on passà i quan passà, però no per explicar per què passà. En conseqüència, caldrà analitzar-los amb minuciositat per tal d'explicar els patrons que mostren, una tasca per la qual haurem de tornar a les fonts primàries i a l'extensa bibliografia que ens han llegat els nostres antecessors en l'estudi del tema, de qui sempre serem deutors.

FONTS D'INFORMACIÓ

Pel que fa a les fonts disponibles, el monacat ripollès dels segles IX i X és un cas especialment ben documentat, car les seves tres abadies, tot i que són de fundació relativament tardana, disposen d'un total de 426 documents que hi fan referència.² Ara bé, les fonts conservades per a cada centre presenten diferències importants tant quantitativament com qualitativament, cosa que obliga a valorar cada cas per separat.

El monestir sobre el qual es té més documentació és, amb diferència, Sant Joan de les Abadesses, ja que s'han conservat un total de 215 notícies referides a la seva evolució abans de l'any 1000; 220 si ens allarguem fins a l'extinció de la seva primitiva comunitat femenina l'any 1017. A més, la majoria dels documents, 128, els tenim en la seva forma original o, com a mínim, en còpies realitzades durant el període

2 En aquest còmput s'han exclòs tres documents manifestament falsos que trobem en els fons dels monestirs tractats, ja que tots ells foren elaborats amb posterioritat al període d'estudi i, per tant, són conseqüència d'una conjuntura del tot diferent: CC VIII, apèndix, doc. XVI, p. 775-777 (FALS 922); CC V, apèndix, doc. III, p. 535-536 (FALS 948); CC V, apèndix, doc. VI, p. 538 (FALS 966). Així mateix, per les quantioses interpolacions i/o errors de transmissió que contenen, tampoc s'hi han inclòs els següents diplomes, si bé tots ells han estat tinguts en compte i, en alguns casos, són discutits a l'interior del text: CC IV, doc. 4, p. 67-68 (INTERPOLAT/FALS 885); DMR I, doc. 11C, p. 94-97 (FALS 888); CC IV, doc. 714, p. 550-551 (INTERPOLAT 954); DMR I, doc. 257, p. 283-284 (955?²[971-979]).

medieval que, si bé poden contenir alguns errors de lectura, permeten que ens aproximem amb força precisió al seu contingut complet. Només una minoria, 82, ens han arribat a través d'extrets posteriors, la major part gràcies a trobar-se regestats dins del *Llibre de Canalars*, un inventari dels fons del monestir que l'abat Isalguer redactà a la segona meitat del segle xv. Per tant, tot i que la vida d'aquest arxiu no ha estat exempta de trasbalsos (GROS 1974: 87-95), disposem d'un nombre més que considerable de fonts per poder reconstruir els orígens del cenobi i la formació dels seus dominis.

En el cas de Santa Maria de Ripoll, disposem d'un nombre molt similar de documents: 197. Ara bé, pel que fa a la qualitat, s'observen diferències molt notables, ja que, després del saqueig i l'incendi del seu arxiu l'estiu del 1835, pràcticament tots els seus fons es van perdre (ORDEIG 2015: 25-35). En conseqüència, a part d'alguns diplomes conservats en altres arxius que hi fan referència, principalment testaments que hi feien alguna lleixa, només s'han conservat quatre originals pertanyents al seu fons arxivístic pròpiament dit. La resta, a excepció de 54 que ens han pervingut per còpies completes o parcials, només els podem conèixer a través de regests, generalment molt breus, fets en època moderna o contemporània pels erudits i arxivers que treballaren en aquell cenobi abans del 1835, entre els quals destacà el pare Roc d'Olzinelles. Així doncs, tot i que des d'un punt de vista quantitatiu comptem amb un nombre més que notable de fonts, no hi ha dubte que el coneixement que en podrem extreure serà molt més limitat que el que aflora dels magnífics originals de Sant Joan.

Sant Pere de Camprodon, per la seva part, ha conservat un nombre molt menor de documents: 33 en total. A més, d'aquests només ens han arribat set originals i tres còpies antigues repartides entre l'Arxiu de la Corona d'Aragó, la Biblioteca Nacional de França i, en el cas d'un testament que l'incloïa entre els seus beneficiaris, l'Arxiu Capitular de Vic. Els restants, com en els casos anteriors, han de ser reconstruïts a través de transcripcions i extrets que en feren els erudits que tingueren

l'oportunitat de treballar en el seu arxiu abans de la desamortització o, almenys, de la Guerra Civil, quan es perdé bona part de la seva documentació. Tot i així, malgrat que pot resultar difícil fer un estudi gaire detallat de la seva evolució patrimonial amb tan pocs documents, no deixa de ser un exemple interessant per contrastar els processos viscuts pels cenobis veïns de Ripoll i Sant Joan, molt més ben estudiats, i ajudar-nos a enriquir i completar la nostra visió sobre el monacat ripollès d'època altmedieval.

Les fonts conservades, com veiem, són nombroses i amb una tradició documental molt diversa, ja que només alguns registres moderns referents a Sant Joan es conserven a l'arxiu de la institució que els originà. Ara bé, per sort nostra, avui en dia hi podem accedir de manera fàcil i còmoda pel fet que es troben majoritàriament recollides i transcrites en els diversos volums de la *Catalunya carolíngia*, una col·lecció que, com és ben sabut, ha treballat durant tot un segle per posar a l'abast dels historiadors la totalitat dels documents escrits als comtats catalans abans de l'any mil. Així doncs, per la seva qualitat i accessibilitat, aquestes han estat les edicions sobre les quals s'ha treballat i, en conseqüència, les que s'utilitzaran preferentment per citar els documents dins del text. Ara bé, de manera auxiliar, també s'han emprat altres diplomataris, com el del monestir de Ripoll, publicat recentment per Ramon Ordeig (2015), ja que, fent un esforç ingent per reconstruir aquell arxiu tan maltractat, encara ha aconseguit treure a la llum alguns registres inèdits i precisar la datació d'alguns dels diplomes que ja havien estat editats amb anterioritat.

Passant a valorar col·lectivament les fonts conservades, i fixant-nos en primer lloc en la seva distribució cronològica, és destacable que des de la fundació dels respectius monestirs pràcticament no tenim cap període prolongat de silenci, quelcom que facilita poder fer una anàlisi contínua del seu procés evolutiu (fig. 1). Ara bé, com ressalta el gràfic esmentat, les fonts no es reparteixen de manera homogènia al llarg del temps, sobretot en el cas de Ripoll i Sant Joan. No en va, per a aquest

darrer monestir, tenim un primer període molt ben documentat, coincidint amb l'abadiat d'Emma de Barcelona, però, per contra, tenim molt pocs documents per reconstruir la gestió de les seves successores; un fet que contrasta amb la situació de Ripoll, que, després d'uns primers anys amb poques notícies, va incrementant progressivament el nombre de referències conservades. A priori, aquestes variacions podrien ser fruit de l'atzar i ser determinades per la pèrdua d'alguns lliells o fons documentals concrets. Tanmateix, cal tenir-les molt presents, ja que condicionen la nostra capacitat d'apropar-nos al passat d'aquells cenobis i, al mateix temps, en alguns casos, realment poden reflectir canvis en la seva posició social i política respecte a l'entorn.

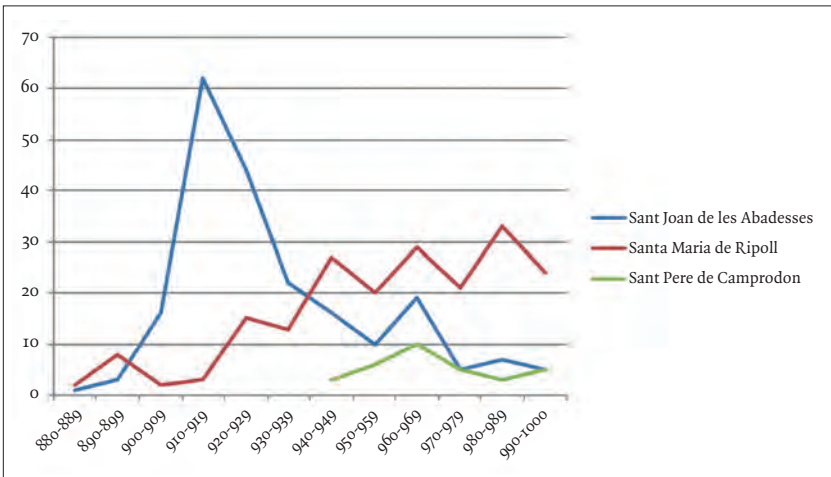

Fig. 1: Distribució de la documentació dels tres monestirs ripollesos segons la seva cronologia.

En relació amb el seu contingut, cal destacar que més d'un 90% dels documents fan referència a la configuració i posterior gestió del patrimoni dels diferents cenobis, predominant-hi per sobre de tot les donacions, les compravendes, les permutes i, en un nombre també